

Pleskalová, Jana

Příspěvek k zeměpisným diferencím v nářečí a mikrotoponymii

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1982, vol. 31, iss. A30, pp. [149]-154

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101819>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JANA PLESKALOVÁ

PŘÍSPĚVEK K ZEMĚPISNÝM DIFERENCÍM V NÁŘEČÍ A MIKROTOPONYMIÍ

Pomístní jména (mikrotoponyma) jsou názvy všech neobydlených míst. Radíme sem jména vod, jména tvaru členitosti povrchu zemského (např. pohoří, hor, údolí, nížin, rovin), jména pozemků (pastvin, polí, lesů), jména drobných přírodních útvarů (skal, jeskyň), jednotlivých objektů důležitých pro orientaci (božích muk, pomníků) a jména komunikací (cest, železnic apod.).¹

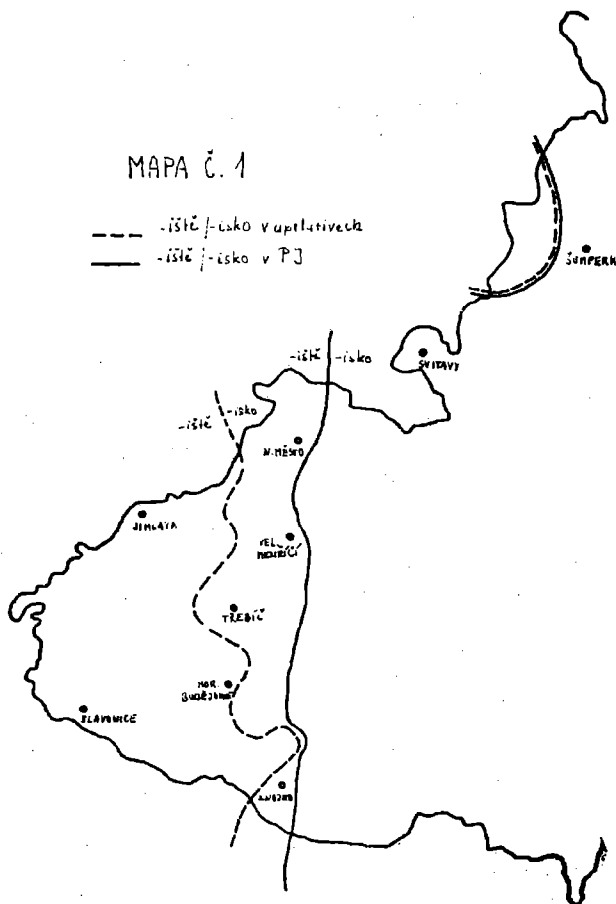
Mikrotoponymický materiál poskytuje cenné poznatky především historickému a jazykovědnému bádání. Pomístní jména (dále PJ) nám často pomáhají rekonstruovat obraz kraje v minulosti. Zejména však představují významný jazykový materiál pro studium nářečí a jejich územního rozšíření, jsou cenným pramenem pro historickou dialektologii a studium vývoje jazyka vůbec. Většina PJ je svou funkcí lokálně omezena, a proto zůstává závislá na nářečních poměrech místních. Mikrotoponyma jsou tedy těsněji spjata s nářečím než se spisovným jazykem. Obvykle označují objekty, jež pojmenovávatel (který zpravidla užíval jako dorozumívacího prostředku místního nářečí) potřeboval nějak nazvat, aby se mohl ve svém nejbližším okolí lépe orientovat. Změny, které se týkají formy pomístních jmen, jsou v základních rysech shodné se změnami v apelativním nářečním materiálu (jedná se zvláště o hláskosloví). Dialektologie se tedy především zajímá o ty jevy, jež by pomohly osvětlit vývoj jazyka a nářečí. Onomastika a dialektologie užívají metody jazykově zeměpisné. Stejná pracovní metoda umožňuje mapy nářeční a mikrotoponymické srovnávat a navzájem doplňovat.

Pomístní jména často svou formou uchovávají starší hláskoslovný stav (např. znojenská redukce *i* > *ɨ* a někdy úplný zánik *i* se objevuje v nářečním apelativním materiálu v okrese Znojmo a v malé části okresů Třebíč a Brno-venkov. V PJ nacházíme na tento jev doklady mnohem dále, téměř v celém okrese Třebíč, polovině okresu Brno-venkov a v přilehlém úseku Žďár nad Sázavou).²

¹ Vladimír Šmilauer; *Úvod do toponomastiky*, Praha 1966, 10.

² Jana Pleskalová, *Ke vztahu pomístních jmen a nářečí na Moravě* (v tisku; vyjde ve sborníku z II. české onomastické konference).

Studium mikrotoponymie přináší důležité poznatky i v oblasti nářeční slovo tvorby. Na mapě č. 1 jsou vyznačeny dvě izoglosy: první vymezuje rozsah sufixu *-išťě* ve významu místním proti *-isko* v témž významu na materiálu nářečním (typ *pastviště*/*pastvisko*); druhá zachycuje tutéž diferenci

na materiálu mikrotoponymickém (*Hradiště*/*Hradisko*, *Laziště*/*Lazisko*).³ Mezi oběma izoglosami je nápadný rozdíl. Nářeční hranice suf. *-išťě*/*-isko* prochází zhruba od severu k jihu, začíná v malé oblasti záp. od Šumperka a pokračuje na Moravě dále až v linii Řehořov (vých. od Jihlavy), Heraltice (záp. od Třebíče), Moravské Budějovice, Ctidružice, Znojmo; na západ od této linie se užívá při tvoření apelativních jmen místních suf. *-išťě* (popř. *-išče*), na východ

³ Při kartografování jsem vycházela jednak z materiálu uloženého na brněnském pracovišti Ústavu pro jazyk český CSAV (soupisy PJ a Dotazníky pro výzkum českých nářečí), jednak z vlastního výzkumu.

-isko. Izoglosa vymezená na základě pomístních jmen se shoduje s nářeční na západním Šumpersku, dále pak se již odlišuje. Hranice, po kterou se tvoří PJ suf. *-iště*, zasahuje až k Novému Městu, Velkému Meziříčí a potom pokračuje ke Znojmu. Na východ od této hranice jsou již i PJ utvářena sufixem *-isko* (*Lazisko*).⁴

Onymický materiál dosvědčuje, že v minulosti přesahovaly mnohé jevy daleko dnešní nářeční hranice. Areály vlastních jmen představují obvykle starší vývojovou fázi než areály apelativní, proto izoglosa onymická zpravidla vymezuje rozsáhlejší území než odpovídající staré apelativum, které zůstalo v nářečí sporadicky zachováno. Při kartografování proprií a apelativ je třeba mít na mysli jejich zásadní rozdíl: Nářeční mapu lze pořídit spolehlivě na základě vhodně zvolené sítě bodů zastupujících své okolí, zatímco jména musí být mapována všechna, neboť jsou pevně vázána na objekt, který pojmenovávají. Toto pravidlo platí striktně pro místní jména. Pokud jde o velmi frekventovaná pomístní jména, která se opakují v určité oblasti pravidelně v každé obci (např. *Padělek, Žleb*), lze na základě předchozího zmapování kompletního materiálu zjednodušit celkovou situaci na mapě zvolením vhodné sítě nebo izoglos.

Pomístní jména jsou vždy vázána na objekt, který pojmenovávají. I když se již stávají sémanticky neprůhlednými, fungují jako vlastní jména dále, a proto obvykle představují areály onymické starší fázi vývoje než areály apelativ. Izoglosa vytvořená na základě PJ vymezuje daleko větší a původnější oblast výskytu než příslušná nářeční apelativum.

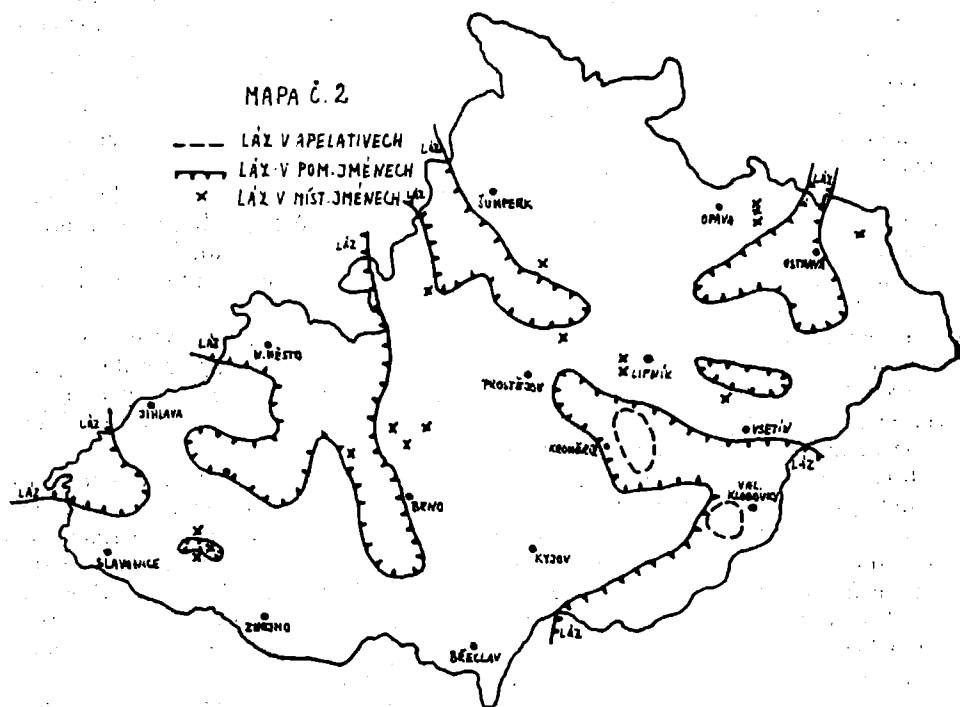
Nejvhodnějším materiálem pro studium areálů mikrotoponymických a nářečních jsou bezesporu geografické termíny a PJ z těchto termínů utvořená.⁵ Obecně známé geografické termíny (*les, pole, louka* — vyjadřující přímo svým lexikálně sémantickým významem objekt) se vyskytují po celém našem zkoumaném území (v tomto příspěvku je předmětem zkoumání Morava a Slezsko), a proto mívají u sebe často rozlišující přívlástek, který je nositelem diferenciací funkce, jež pomáhá jednoznačně určit pojmenováváný objekt (*Knižecí les, Dlouhá louka, Novákovo pole*). Dojde-li ke změně objektu — částečné nebo úplné — mohou i pouhé běžné geografické termíny fungovat jako PJ (jméno *Rybníky* např. dnes často označuje pole nebo louku). V těchto případech se nářeční a onymické izoglosy v podstatě shodují, slova běžná v apelativní slovní zásobě určité oblasti nevytvářejí v této oblasti odlišné onymické a nářeční areály. Jiná situace nastává u geografických termínů speciálních, jež jsou lokálně omezeny na určitou nářeční oblast, v níž se vyskytují již jen jako vzácné archaismy nebo geografické termíny, které již zůstaly uchovány jen pomocí stejně znějících PJ (*Chlum*).

Tento poznatek si můžeme ověřit na konkrétním materiálu. Na mapě č. 2 je zachyceno využití geografického termínu *láz* v nářečí a v mikrotoponymii. *Láz* znamenal původně louku nebo pole, které bylo získáno tříbením lesa,

⁴ O suf. *-isko/-iště* viz podrobně např. *Słownik prasłowiański I*, red. F. Sławski, 1974, 95—97.

⁵ Rozšíření a užití geografických termínů v mikrotoponymii byla věnována řada studií; např. Milan Majtán uveřejnil v časopisu *Kultúra slova* 1972, 1973 celou sérii takových statí jako např. *Slová draha a skot v slovenských chatárnych názvoch*, *Kultúra slova* 1972, 213—216.

tedy zpravidla pole na rovném nebo jen málo nakloněném návrší nahoře mezi lesy. Jsou to tedy pozemky nebo osady vysoko položené, uprostřed lesů, později i pole, louka na svahu pod lesem.⁶ Jako geografický termín se toto slovo dochovalo v nářečí pouze v malých oblastech na Kroměřížsku a Valašskokloboucku. I v tomto případě jde již o slovo velmi izolované, jež si uživatelé nářečí uchovávají v paměti prostřednictvím stejně znějících PJ.

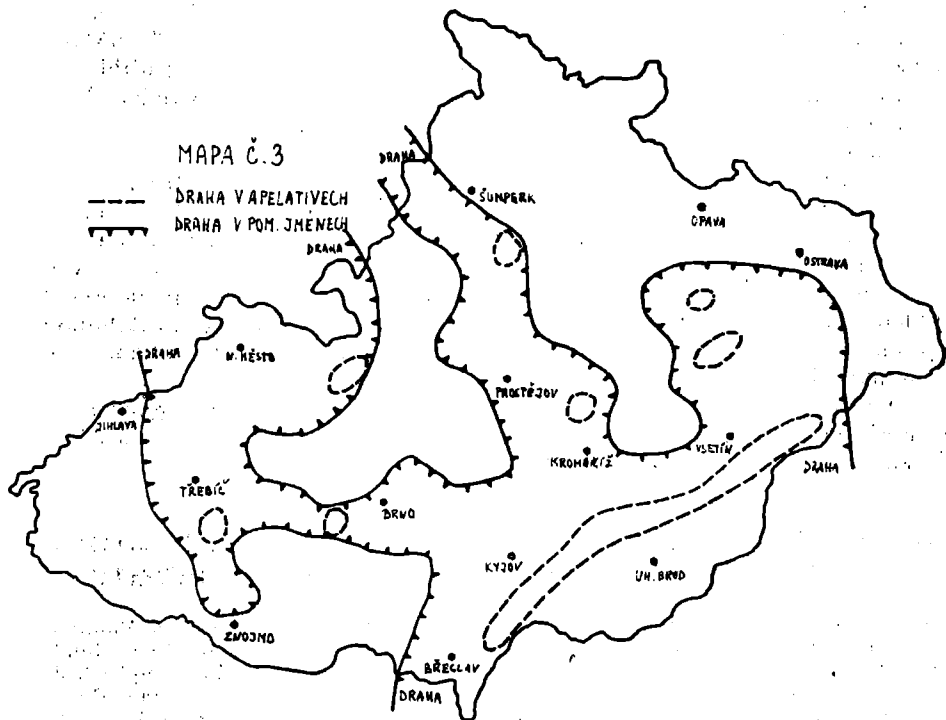

Izoglosy vytvořené na základě mikrotoponymického materiálu obsahujícího tento geografický termín vytvářejí rozsáhlé oblasti po celém zkoumaném území Moravy a Slezska, a to s největší hustotou těchto jmen na jihovýchodní Moravě. PJ jako *Láz, Lázek, Lázy, Lazce, Lázky, Laziska* apod. označují dnes už různé objekty, nejčastěji však louky, pole (v případě místních jmen osady a obce), ale vždy na návrší nebo na svahu. Toto rozložení PJ typu *Láz* potvrzuje, že i geografický termín *láz* měl kdysi daleko větší rozsah výskytu. Ale samozřejmě jen všude tam, kde přírodní podmínky umožňovaly výskyt objektu, jež lze označit lazem. Taková PJ nemáme samozřejmě doložena z rovinatých oblastí (např. z již. Moravy) ani z vrchovin, které mají jiný typ kopců s ostrými vrcholky, na nichž by lázy zřizovány být nemohly (Drahanská vrchovina apod.). Pro místní jména utvořená z geografických ter-

⁶ Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, 322.

mínů platí téměř pravidelně, že se vyskytují buď na okrajích oblastí, v nichž jsou příslušné geografické termíny časté (v našem případě *láz*), nebo mimo takové oblasti vůbec. Aby totiž mohl pouhý geografický termín fungovat jako jméno, musí plnit dvě základní onymické funkce: pojmenovací (*láz*) a identifikační (v příslušné oblasti musí být jediné místní jméno *Láz*; jinak by tento název nemohl identifikační funkci plnit bez blíže určujícího pří-
vlastku).

Mapa č. 3 sleduje rozšíření apelativa *draha* a jeho využití v mikrotoponymii. Draha označovala obvykle prostor, zpravidla pruh země upravený

pro chůzi nebo pro jízdu. V našem případě pomístní jména *Drahy*, *Dražky* (častější podoba je totiž plurálová) označovaly široký pruh země, kudy býval hnán dobytek na pastvu nebo na němž se dobytek pásával.⁷ Jako apelativum je *draha* doložena velmi sporadicky na záp. a střední Moravě, poněkud častěji na Moravě jihovýchodní. Většinou si toto jméno lidé nedovedou vysvětlit (a to mnohdy ani v oblastech, kde se *Draha* jako PJ vyskytuje často). Vysvětlují je např. tím, že takové pozemky byly drahé nebo že byly získány dražbou. PJ *Draha*, *Drahy*, *Dražky* se vyskytují téměř po celém zkoumaném území.

⁷ Tamže 125.

Na záp. a jihozápadní Moravě se ve sledovaném významu užívá spíše PJ *Pastviště, Výhon, Příhon*. Pomístní jména *Výhon a Příhon* převládají na úkor PJ *Drahy* též v oblasti střední Moravy, v okolí Bystřice p. Hostýnem a ve většině části Slezska. Nejčastěji označují pomístní jména *Drahy* obecní pastviny nebo průjezdní pastviny s cestou, v mnoha případech byl již objekt v souvislosti s úpravou obcí a jejich katastrů podstatně změněn (hony, pole, místní části).

Mikrotoponymický materiál je však třeba vždy doplňovat materiálem apelativním, neboť rozložení PJ často závisí na mimojazykových okolnostech. Např. v souboru PJ některých vsí se nemusí vyskytnout jméno, které by mohlo sloužit jako doklad na příslušný sledovaný hláskový jev, ač ten je v nářečí příslušné oblasti bezpečně doložen. Ale obvykle je sít dokladů na hláskové jevy dost hustá, aby se z těchto výsledků mapování s přihlédnutím k nářečnímu apelativnímu materiálu daly určité závěry vyvodit. Mnohdy reliéf katastru má vliv na výskyt geografických termínů (na rovinách se nemohou vyskytovat geografické termíny pro vyvýšeniny).

Náš příspěvek chtěl ukázat, jak lze vhodně užít mikrotoponymického materiálu v dialektologii. Důsledné srovnávání rozložení apelativ a nářečních podob stejně znějících jmen může podstatně přispět k upřesnění vzniku a průběhu hranic mezi jednotlivými nářečními oblastmi nebo jevy a mnohdy i k poznání starších stadií nářečního vývoje. Nářeční podoby jmen jsou tedy vyhledávaným zdrojem pro dialektologii, neboť jsou nezdídka nositeli starších diferencí (zejména v lexiku) odlišných od sféry apelativní. Ba dokonce mohou uchovávat jevy z této sféry již neznámé (zaniklá apelativa).

Příspěvek si neklade za cíl řešit vzájemný vztah apelativních geografických termínů, pomístních jmen a místních jmen, nýbrž chce upozornit na difference při kartografování výrazů podobného typu.

EIN BEITRAG ZUR GEOGRAPHISCHEN DIFFERENZIERUNG IM DIALEKT UND IN DER MIKROTOPONYMIE

Im vorliegenden Beitrag wird die Wichtigkeit des mikrotoponymischen Materials betont. Die Flurnamen stellen eine bedeutsame Quelle zum Studium sowohl der Mundarten als auch der Sprachentwicklung im allgemeinen dar. Ein konsequenter Vergleich der zu ein und derselben lexikalischen Basis gehörenden dialektalen Gattungs- und Flurnamen kann bei der Erörterung des Entstehens, Verlaufes sowie der Formierung der Sprachgrenzen einen wesentlichen Dienst leisten. In ihrer Form bewahren Flurnamen des öfteren eine ältere Entwicklungsstufe als die Appellativa; wertvoll sind mikrotoponymische Belege zur Erörterung der Wortbildung und des Entwicklungsprozesses des Mundartwortschatzes.

Aus dem Vergleich der auf Grund eines appellativischen und proprialen Materials gebildeten Sprachgrenzen geht hervor, daß die proprialen Areale in der Regel eine ältere Entwicklungsstufe darstellen als die appellativischen; dies wird an konkreten Beispielen auf drei Karten veranschaulicht: a) Verbreitung der Suffixe *-isko/-išče* anhand des proprialen sowie des appellativischen Materials. Das Wort b) *Láz* „Cereut, Neuland, Bergfeld“ und c) *Draha* „Weg, Bahn, Viehtrift“ als geographischer Terminus und als Flurnamen.